

AZERBAIJAN DİYALEKTOLOJİ ATLASI HAKKINDA

Prof. Dr. Leylâ KARAHAN

Dil atlasları, dil, tarih ve etnografya araştırmalarında kullanılan önemli kaynaklardır. Dil, lehçe veya ağızların coğrafi dağılımı, sayıları dil haritalarıyla tespit edilir. Kelimelerin ve eklerin yapısındaki ses değişmelerini, söz dizimindeki farklılaşmaları, kelime tercihlerini ve bunların coğrafi dağılımını dil haritalarından öğrenmek mümkündür. Ayrıca bir milletin kültür ve yerleşme tarihi hakkında ipuçları vermesi bakımından da bu haritalar önem taşımaktadır.

Dil atlası çalışmaları, dünyada geçen yüzyılın ortalarında başlar. Bugüne kadar pek çok ülkede, Almanya, Fransa, İtalya, Japonya, Rusya, Macaristan, Avusturya, Hindistan'da bu çalışmalar tamamlanmıştır. Çok geniş bir kullanım alanına sahip olan Türkçenin de lehçe atlaslarının hazırlanmasına başlanmış ve meselâ Azerbaycan, Tatar ve Halaç Türkçesi atlasları yayımlanmıştır.

Dil biliminde ayrı bir disiplin kabul edilen dil coğrafyacılığında kullanılan yöntem ve teknikler, ülke şartlarına göre farklılık arz etmektedir. Meselâ G. Wenker tarafından 1876'da başlanan Alman dil atlası çalışmalarında, okulu olan 40 bin yerleşim biriminden ilkokul öğretmenleri yardımıyla malzeme toplanmıştır. Bu yerlere önemli ses ve şekil özelliklerini ihtiva eden 40 kısa cümle gönderilmiş ve bunlar, öğretmenler tarafından yöre ağzının telâffuzuna çevrilmiştir. Fransa'da ise J. Gillieron ve E. Edmont tarafından başlatılan çalışmalarda 639 pilot bölge seçilmiş ve bu bölgelerden uzmanlar yardımıyla malzeme toplanmıştır. Almanya ve Fransa örnekleri, böyle bir çalışmaya başlamadan önce ülke şartlarını çok iyi bilmek ve buna göre kullanılacak yöntem ve teknikleri tespit etmek gerektiğini göstermesi bakımından önemlidir.¹

* *Türk Dili*, S.:567, Şubat 1999, s.185-189.

¹ Bu atlaslar hakkında genel bilgi için bk. Walter Porzig, *Dil Denen Mucize*, Çev.: Vural Ülkü, TDK Yayınları, Ankara 1995, s.156-177; Sadeddin Buluç, "Diyalektoloji", *TDED*, C.I, İstanbul 1946-47, s.171-179; Erol Kayra, "Lehçe Bilimi ve Dil Haritaları", *TD*, S.479, Ekim 1991, s.299-306; Şakir, *Bir Dil Atlası Hakkında*, *Ülkü*, Mart 1936, s.41-43; Efrasiyap Gemalmaz, "Ağızbilimi Araştırmaları Üzerine Genellemeler", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXVI/2, Ankara 1989, s.149-159; Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, TDK Yayınları, Ankara 1995, s.141-147.

Türkiye Türkçesinin atlası henüz hazırlanmamıştır; ancak böyle bir çalışmaya başlanmak üzeredir.

Tecrübelerden faydalanmak, yapacağımız çalışmalarda zaman ve emek kaybını önleyecek, yanlışlarımızı azaltacak ve daha sağlıklı bir sonuca ulaşmamıza yardım edecektir. Bu sebeple, *Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası*'ni tanıtmak istiyoruz²:

Atlas, 33/42 ebadında kaliteli bir kâğıda renkli olarak basılmıştır. Haritaların işlenen ölçütün türüne göre (fonetik, morfolojik, semantik, leksik) kavuniçi, eflâton, sarı ve yeşil olarak hazırlanması, eserin kullanımını da kolaylaştırmaktadır. Haritalar 1:1500000 ölçeklidir.

Atlasın başında, M.İ. İslamov'a ait uzun, "Bir Neçä Söz" başlıklı ön sözden, eserin nasıl, ne zaman, ne kadar sürede ve kimler tarafından hazırlandığını öğreniyoruz.

Buna göre atlas çalışmaları, 1958 yılında M.Ş. Şiraliyev'in rehberliğinde ve "Azərbaycan SSR EA Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu" uzmanları tarafından başlatılır. Önce o güne kadar yapılan monografik ağız çalışmalarından hareketle 197 soru tespit edilir. Soruların 56'sı fonetik, 47'si gramatik, 94'ü leksik sorulardır. Bu sorular ağızların bütün özelliklerini ihtiva etmemektedir. Meselâ ünlü düşmesi ve bunun sonucunda ortaya çıkabilecek ünlü uzaması, benzeşme, yer değiştirme gibi her ağızda görülmesi mümkün özellikler bu sorular arasında yoktur. Sorularda daha çok ses değişmelerine, isimlerde hâl ve mensubiyet kategorileri ile fiillerde şekil ve zaman kategorilerine, sıfat dereceleri, fiil-tamlayıcı ilişkileri, akrabalık sözleri ve diğer bazı özelliklere yer verilmiştir. Soruların bir ağızı diğerinden ayıran özelliklerle ilgili olmasına dikkat edilmiştir.

Bir deneme mahiyetinde olmak üzere 1965 yılında M.İ. İslamov, T.B. Hamzayev, R.E. Kerimov tarafından Şark grubu ağızlarının 50 haritalık bir atlası hazırlanmış, 1966'dan itibaren de bütün ağızlar için 500'den fazla yerleşim biriminden malzeme toplanmaya başlanmıştır. Bunlardan 409'u haritaya kaydedilmiştir.

Atlas hazırlama işi üç merhalede gerçekleştirilmiştir:

1. Malzemenin toplanması ve değerlendirilmesi
2. Haritalara kaydedilmesi

² *Azərbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası*, (M. İ. İslamov, Ə.G. Ağayev, S.M. Behbudov, T.M. Əhmədov, N.H. Məmmədov, B.M. Təgiyev, Z.E. Həsəyev) Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu, Bakı 1990.

3. Haritaların izahı

Malzemeler haritalara işlenirken renkli daireciklerden faydalanılmış; özellik fazla olduğunda ise başka figürlere başvurulmuştur. Haritalarda siyah dairecikler edebî dile ait şekilleri, kırmızı, mavi, sarı, yeşil renkli dairecikler de ağızlara ait şekilleri göstermektedir. Cevap alınamayan veya o sözün kullanılmadığı yerleşim biriminde ise herhangi bir işaret yoktur. 17 yıllık bir çalışma sonunda 1975'te tamamlanan atlasta 128 harita bulunmaktadır. Bunların 43'ü fonetik, 31'i morfolojik, 4'ü sentaktik, 50'si leksik sorularla ilgili haritalardır. Atlasta, sağ taraftaki sayfa, haritalara; sol taraftaki sayfa ise açıklamalara ayrılmıştır. Açıklama sayfasında o dil özelliğinin dağılımı hususunda bir değerlendirme yapılmakta ve malzemede dikkati çeken ancak haritaya aksettirilmeyen özellikler hakkında bilgi verilmektedir.

Atlasta sırasıyla bir ön söz, malzeme toplanan yerleşim birimleri, derleme tarihi ve derleyicilerle kaynak kişiler hakkında bilgilerin bulunduğu bir liste, yerleşim birimlerinin alfabetik listesi, malzeme toplanırken kullanılan 197 soruluk bir liste, Azerbaycan'ın siyasî ve fizikî haritası ile "Häritälär vä Onların Şärläri" başlıklı 128 haritalık ana bölüm bulunmaktadır.

Haritalarda işlenen dil özelliklerinden bazıları şunlardır:

Sözün birinci hecasında *ö* yohsa *ü* işlänir?

ö (gözäl, körpü, öküüz, bölmä, özgä)

ü (güzel, kürpi, üküüz, bülmä, üzgä)

Banlamag sözünün ävvälindä hansı samit işlänir?

b (banla)

m (manla)

Sözün ävvälindä *g* yohsa □ säsi işlänir?

g (gäldi, gün, gör, gözäl)

□ (□äldi, □ün, □ün, □ör, □özäl)

Sözün ortasında *g* yohsa *ğ* säsi işlänir?

ğ (damğa, yorğan, yorğa)

g (damga, yorgan, yorga)

Sözün ortasında *b* yohsa *v* säsi işlänir?

b (çoban, gabiğ, baba, yaba)

v (çovan, gavıg, bava, yava)

Sözün ortasında *vä* täk hecalı sözlärin ahırında *c* yohsa *j* säsi işlänir?

c (bacı, keca, goca, bic, ac)

j (bajı, keja, goja, bij, aj)

Mänsubiyyät kategoriyasının təkində tərkibdəki ikinci sözün işlənmə formaları:

mänim gızım, sänin gızın

menin gız, senin gız, onun gız

Mänsubiyyät kategoriyasının birinci şəhs cəmində birinci tərəfin işlənmə formaları:

-im (bizim yer)

-in (bizin yer)

-i (bizi yer)

Birinci və ikinci şəhs əvəzliliklərinin təkinin tə'sirlik halı:

mäni, säni

mäyi, säyi

mäi, säi

mÄ, sÄ

Bu işarə əvəzliyinin yönlük halı:

buna

bına

muna

mına

mıa

Geyri-gəti gələcək zamanın birinci şəhs tək və cəminin inkarı:

-mar, -mār (almaram, gälmäräm, almarıh, gälmärih)

-man, -mān (almanam, gälmänäm, almanıh, gälmäni)

Fe'lin bacarıq aspektinin inkarı (birinci şəhs tək):

ala bilmədim, gälä bilmədim

alammadım, gälämmədim

alammədim, gälämmədim

alälmədim, gälälmədim

aleyilmədim, gäläyilmədim

Hoşu gälmäk fe'linin tələbinə görə sözlərin çıxışlıq və ya yönlük halda işlənməsi:

Çıxışlıq halda: Üzümnən hoşum gəlir

Yönlük halda: Üzümlä hoşum gälir

Migdar saylarından sonra gälän isimlär necä işlänir (cäm şäkilçisi gabul edir mi)?

iki gız, üç maşın

iki gızdar, üç maşınnar

Atanın bacısına verilän ad:

bibi

mama

ama

Valideynnin gızlarının ärinä verdiyi ad:

küräkän

yeznä

köy

kiyäv

Dovşan balası mä'nasını bildirän sözlär:

dovşan balası

hirnik

cuanäk

Tikiş tikärkän barmaga tahılan alätin adını bildirän sözlär:

üskük

oymah

Goz mäfhumunu bildirän sözlär:

goz

cäviz

girdäkan

Ağız atlası, Türkiye'de bu yüzyılın başlarından itibaren telâffuz edilmeye başlanmışsa da ne yazık ki Türkiye Türkçesi, 20. yüzyılı ağız atlası olmadan kapatıyor. Ancak, bugüne kadar toplanan malzemelerle genel ve özel sınıflandırma denemelerinin ışığında 21. yüzyılın başlarından böyle bir atlasın hazırlanacağını ümit ediyoruz.